

նանք ապրել: Խեղճ մայրիկ. շատ, շատ ցաւեր կրեց նա այս գիշեր: Հայրիկս վաղ առաւօտ զնաց և իմացաւ որ մայրիկը մի փոքրիկ քոյրիկ է բերել...

Եւ մանուկի դալկացած դէմքի վրայ ուրախութեան նշոյլ ցուաց: Նրա մեծ մեծ ու խելացի աչքերի մէջ մի ինչ որ մեղմ, խղճահարող վիշտ անցաւ:

Տիկինը զգացուեց. շոյեց նրա մաղբը, փաղաքշական մի բանի խօսքիւր ասաց և, հազիւ զպելով իր արտասուէնքը, դուրս պրծաւ «ծիծեռնակի բունից»:

Որքան լախտաւոր է իսկական ծիծեռնակը այդ մարդ ծիծեռնակից...

ՍԵՆՆ

ԱՐԷՇԻ ԳԱԻԱՌ

Դանձակի նահանգի Արէշ գաւառը հին «Աղուանից աշխարհի» մի մասն է և ընկած է Քուռ գետի ձախ ափին: Այդ գաւառի զիմաց—գէպի արեւմուտք, Քուռ գետի աջ ափին Զիւանշլիւրի և Դանձակի գաւառներն են: Արէշի գաւառը հիւսիսից սահմանակից է Նուխուայ գաւառին, իսկ արեւելքից կապած է Բագուի նահանգի Գիօկչայ գաւառին: Մեծ մասամբ տափարակ Արէշի գաւառը բռնուած է 2,823 քառակուսի վերստ տարածութիւն և ուռ-գուած է Քուռ գետի ձախակողմեան մանր ու մեծ օժանդակ—գետակներով (притоки): Առանց արուեստական ջրանցքների և առուների, առանց ոռոգման այդ տափարակներում անհնարին է երկրագործական կուլտուրը: Տգէտ, իր բախտին թողնուած աղգաբնակութիւնը ներկայ խաւար և աղիկար բեժիմի ժամանակ անգամ, իր սեփական միջոցներով կարողացել է օգտուել փարթամ բնութեան բարեքնեշից և հողագործութիւնը և այգեպանութիւնը բաւական արդիւնաւոր վիճակի հասցնել: Աւելի կուլտուրական և բարեկարգ մի բեժիմ Արէշը կարող էր

դարձնել տասնապատիկ աւելի թուով ընակիչների համար բարձր կեանքի անսպառ մի աղբիւր: Իսկ մեր բիւրօկրատիան անընդունակ գտնուեց նոյնիսկ պահպանել այն, ինչ ժողովուրդը դարեւրով ինքն իր չարքաշ աշխատանքով ստեղծել էր: Մեր բիւրօկրատիան չկարողացաւ կեանքի մէջ իրագործել նոյնիսկ ամենաչնչին մի պահանջ—ապահովել մարդկանց կեանքն ու գոյքը: 1897 թուականի ժողովրդագրութեամբ այդ գաւառում ապրում էին 67,271 հոգի: Դարերի ընթացքում անլուր բռնութիւնների պատճառով ընկնելը բռնի մահմեղականացել ու թուրքացել են. հին աղուանների հետքն էլ չի մնացել, իսկ հայերից ոչ ձուլուած մնացել են մօտ 14 հազար հոգի: Արէշի թուրքերի տիպը, դիմագիծը համարեա չի զանազանուում հարեւան հայերից:

Արէշի գաւառը բաժանուած է երեք ոստիկանական մասերի. 1) Լեակիի, 2) Նալդանի և 3) Սալամաուրի: Հայերի գիւղերը գտնուում են Նալդանի և Սալամաուրի գաւառամասերում: Հայկական գիւղերը Նալդանի գաւառամասում հետեւեալներն են. Մազուրդի, Նեմեթապատ, Էրմէնիրազար, Հաւարիկ, Քեանգակ, Նախաւար: Սալամաուրի գաւառամասում հայաբնակ են, Ամիրուան, Բէդլեարքեանդ, Գիրգադուլ, Զիրիկ, Ղայաբաշի, 2 Սոգութլու, Չանախ-Բուլաղ, Թոսիկ, Նագուրլի:

Արէշի գաւառում բոլոր գիւղերի թիւն է 129: Գաւառի միջով անցնում է Անդրկովկասեան երկաթուղին: Ուղղադ կուլտուրական կեանքը մեծ ապագայ է խոստանում այդ հարուստ գաւառի ընակիչների համար: Իսկ այժմ այնտեղ աւեր ու սպանութիւնների են մատնուած սակաւաթիւ հայ գիւղերի մի մասը:

Նպաստամատոյց յանձնաժողովի կողմից այդ գիւղերը ուղարկած գիւղատնտես Եր. Սարգսեանը հետեւեալ տեղեկագիրն ներկայացրեց այդ արկածեալների դրութիւնը վերականգնելու մասին:

Արէշի գաւառում նոյեմբերի աղէտների ժամանակ զնասուել են հետեւեալ հայ գիւղերը.

Մահմաթաւա (հայերէն Նեմեթապատ), Էրմանիրազար, Քեանգակ, հաւարիկ, Մազուրդի: Այդ գիւղերից առաջի երկուսը գտնուում են Նուխի տանող խճուղու աջ կողմում, Եվլախ կայարանից առաջինը 12 վերստի, իսկ երկրորդը 14 վերստի վրայ:

Իսկ վերջի 4 գիւղերը գտնուում են խճուղու ձախ կողմում, Քուռ գետի ձախ ափին, իրարից 1¹/₂—2 վերստի վրայ:

Այս հինգ գիւղերն էլ շրջապատուած են չորս կողմից մի

քանի տասնեակ թուրք գիւղերով: Արէշի թուրքերի մեծամասնութիւնը սուննի է, թէև շիաներ էլ կան:

Վնասուած գիւղացոց եկամուտի գլխաւոր աղբիւրները կազմում են. շերամապահութիւն, բրինձի, բամբակի կուլտուրան և այգեգործութիւնը: Յորենն գարի ցանում են չնչին քանակութեամբ, այնպէս, որ նոյնիսկ ուտելու համար գիւղացիք ստիպուած են լինում գնել դրսից ցորեն ու գարի: Կորէկ ցանում է միայն էրմանիբազար գիւղը:

Այս 5 գիւղերում էլ զգացւում է հողի սակաւութիւն, որը ևս առաւել սուր է Նեմեթաբազի և էրմանիբազարի համար, այնպէս որ այս գիւղացիք իրանց ցանքսերի կէսից շատը անում են շրջակայ բէկերի (Հաջի բէկի, Սուլթան բէկ Սուլթանովի, Սաշա բէկ Շելկովնիկովի, Իսմայիլ բէկ Սուլթանովի և Փիլիփիլի թուրք հասարակութեան) հողերում, տալով հողատէրերին եկամուտի մի յայտնի մասը:

Այսպէս, օրինակ Հալթուկը (բրինձը) ցանում են հետեւեալ պայմաններով. սերմը տալիս է հողատէրը, հնձելը՝ կիսու, իսկ մնացած բոլոր աշխատանքները՝ հող կապալով վերցնողից, եկամուտը՝ կիսու: Բացի այդ, ամեն մի գլուխ *) տալիս է հողատէրին 1 բ. 40 կոպ. ջրի փող:

Բամբակը ցանելիս՝ սերմը հողատէրից կիսու: Ցորենը և գարին ամեն ինչ գիւղացոց ¹/₅-ականով:

Երբ արտը հաւաքւում է, բէկը կամ ինքն է գալիս կամ մարդ է ուղարկում և ստանում է 5 խուրձից մէկը, ամենախոշորը և ամենալաւը: Այս խուրձերը գիւղացին պարտաւոր է իր սայլերով տանել հողատէրի տունը:

Չնայած այս ծանր պայմաններին, գիւղացիք ստիպուած են օգտուել այդ հողերով, որովհետև առանց դրանց նրանք անկարող են թէ իրանք և թէ իրանց տաւարը կառաւարուել:

Մասնաւորապէս Նեմեթաբազը և նամանաւանդ էրմանիբազարը ունեն այնքան չնչին վարելու հող, որ առանց այդ հողերին նրանք անկարող են ապրել: Այսպէս օրինակ, առաջի գիւղը ունի 400 դես., իսկ երկրորդը 200 դես. վարելահող: Սրանցից ամեն տարի վարւում է միայն $1\frac{1}{3}$ մասը: Ուրեմն երկու գիւղի ցանքսերը միասին կազմում են ընդամենը 200 դես.: Այսինքն ամեն մի տան ընկնում է միջին թուով մօտ $1\frac{1}{2}$ դես.:

Ամենալաւ հողերը գիւղացիք վարում են բամբակ և չալթուկ, իբրև աւելի եկամուտ տուող կուլտուրաներ, իսկ ամե-

*) Գլուխ է հաշւում թէ այս դէպքում թէ այս յօդուածում ամեն տեղ բոլոր տղամարդ աշխատող ձեռքը, սկսած 14—15 տարեկանից: Ապրիլ. 1906.

նաւատ հողերը արդէն ծառայում են ցորենի և գարու համար։ Ահա ինչով պէտք է բացատրել այն զարմանալի չնչին բերքը, որը մենք տեսնում ենք այդ գիւղերում։ Ինքը 1—3, պահա այդ տեղի սովորական ցորենի և գարու բերքերը։ Վարելահողերը այս բոլոր հայ գիւղերում ամենայն տարի բաժանւում են վերև յիշած գլուխների վրայ։

Իսկ խաղողի, մշգեղէնի և թթենու այգիները, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ բաժանման չեն ենթարկւում և կազմում են ամեն մէկի սեփականութիւնը։

Ինչպէս վերև յիշեցինք այս գիւղերի բնակիչների եկամուտի գլխաւոր աղբիւրները կազմում են. բոժոժը, բամբակը, չալթուկը և խաղողը։

Բոժոժից գիւղացիք տարեկան ստանում էին մօտ 70—80 հազար բուբլի, բամբակից մօտ 50—60 հազ. բուբլի և չալթուկից ու խաղողից էլ մօտ 20—30 հազ. բուբլի։ Ընդհանուր առմամբ, ուրեմն, այս գիւղերը մտնում էր մօտ 140—170 հազ. բուբլի վող։ Այսպէս էր մինչև անցեալ տարի նոյեմբերի վերջերքը։ Տեսնենք այժմ թիւ դրութեան մէջ են այս գիւղերը և ի՞նչպէս կարելի է նրանց ոտի կանգնեցնել։

Այստեղ մենք կանգ չենք առնում այն հարցի վրայ, թէ արդեօք ցանկալի է այս գիւղերը նորից վերադարձնել իրանց հին տեղը, թէ աւելի լաւ է մի նոր տեղ փոխադրել։ Կանգ չենք առնում նրա համար, որ առաջինը սա ընդհանուր հարցի բնաւորութիւն ունի և շատ լուրջ ու բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն կատարելուց և բոլոր հանգամանքներին ծանօթանալուց յետոյ միայն կարելի է գալ այս կամ այն եղրակացութեան։ Այնպէս որ մենք մի կողմ թողնելով այս հարցերը կ'անցնենք անմիջապէս գիւղերի այժմուայ նկարագրութեան և նրանց վերականգնեցման համար անհրաժեշտ միջոցների հարցերին։

Գիւղերը այժմ բոլորը աւերուած են։ Տները քանդուած ու բոլոր փայտեղէն մասերը յափշտակուած են։ Թաւանից յետոյ, որպէսզի ծածկեն այդ բանը, թուրքերը հաւաքել են խոտ և եղէգներ և դարսելով տների մէջ կրակ տուել։

Բայց այդ խաբեբայութիւնը այնքան ակնեւն է, որ նոյնիսկ ամենատգէտ մարդն էլ կարող է հասկանալ նրա շինծութիւնը։ Այժմ էլ դեռ շատ տներում կարելի է տեսնել դեռ չերուած ու միայն սևացած խոտի և եղեգներին կոյտեր։

Մնում են միայն սևացած և կիսափլուած չոր պատերը։

Սարսափելի տպաւորութիւն են թողնում այդ ամայացած և աւերակ դարձած, իսկ մի ժամանակ շէն գիւղերը։

Պողոտում և վառելու ու շինութեան ծառերը բոլորը կոտորած ու տարուած են:

Համեմատաբար ձեռք չի տուած խաղողի և թթենիների այգիները:

Արտերը մասամբ միայն կերցրուած են և մի աննշան մասն էլ, ջրելը ուշացնելու պատճառով, մի քիչ փչացած են:

Ընդհանրապէս ցանքսերը բաւարար են:

Տան կահ կարասիներից և անասուններից գիւղացիք կարողացել են ազատել մի աննշան մասը: Այս ազատածն էլ, գիւղացիք դրսից օգնութիւն չստանալու պատճառով, մասամբ կիսաքնով ծախել ու հացի են տուել, կերդանիների մի ուրիշ մասն էլ խոտի պակասութեան պատճառով նոյնպէս փչացել է: Այնպէս որ այժմ մնացել է շատ չնչին բան:

Միայն Մազուրդին ոչինչ չի կարողացել աղատել, որովհետեւ նա առաջինն է մատնուել յարձակման և թալանի:

Այսպէս հինգ գիւղերը

Ունեցել են		մնում է
Գոմեշ (քեալ)	1020	240
Կթան տաւար (կով և գոմէշ)	3045	460
Զի	219	9
Այծ	500	50
Զուլթ	560	20
Կաթն	650	0
Կարաս և տակառ	4600	0
Մայլեր	505	230

Այս դեռ խոշոր կորուստն է, չհաշուելով մանր-մունր տընային և գիւղատնտեսական իրեր:

Այս գիւղերի ֆլասները գիւղացիք իրանք հաշոււմ են մնաւ 1½ միլիօն: Գիւղերն ունեցել են հետեւեալ կազմը.

Դիւղ. անուն	կամեր. տ.	մատաղ ուտող տ.	հոգի երկս.	գլուխ (աշխատ.)
Մահմաթուա *)	64	90	600	180
Էրմանի րաղար **)	34	39	274	53

*) 210 տուն թուրք սուննի.

**) 14 տուն թուրք շիա և սուննի

Քեանդակ *)	109	165	1000	300
Հաւարիկ **)	100	180	1100	300
Մազուրդի	44	53	400	130
	351	527	3374	963

Գիւղերը վերականգնելու համար առնուազն հարկաւոր է նախ և առաջ տալ գիւղացոց սերմացու՝ զարնանացանը անելու համար, գիւղատնտեսական գործիքներ, գոմէշներ և մինչև կալը դուրս գալը՝ ուտելու հաց և յետոյ հնձելու ու կալը թակելու համար գործիքներ, կարասներ և, որ ամենագլխաւորն է, նոր շէնքեր կառուցանելու համար նպաստ հետեւեալ հաշուով:

Մենք հաշիւ անելիս աչքի առաջ ենք ունեցել, որ ամեն մի գլուխը ցանում է $1\frac{1}{2}$ փութից 30 գր. բաժրակ, 1—2 փութ չալթուկ, մի խոն (14 գր.) կորէկ:

Ուտելու համար հաց է հարկաւոր, ապրիլի 20-ից մինչև յուլիսի 5-ը, երբ դուրս է գալիս կալը. ուրեմն $2\frac{1}{2}$ ամսուայ ընթացքում: Մեծ ու փոքր հաշուած հոգու ամիսը առնուազն հարկաւոր է մի փութ ցորեն:

Երկու տանը մի չութ, մի զոյգ գոմէշ, տանը մի բահ, ամեն մի զլխին մի օրաղ, երկու տանը մի զոյգ կամնը, տանը 3 կարաս 5—10 փութանոց ամեն մէկը:

Բացի այս ամառը մինչև շինութիւնների շինելը հարկաւոր է գիւղացիներին ապրելու համար գոնէ ամեն մի 15—20 հոգու մի վրան:

Այս բոլորի գները վերցրուած է տեղային: Բաժրակի սերմի փութը 25 կոպ., չալթուկը 1 ռ. 20 կ., կորէկը փութը 40 կոպ., ցորենը 1 ռ. 20 կոպ. չութը 4 ռ. հատը, բահը մէկը մի ռուբ., օրաղը 50 կոպ., մի ջուխտ կամնը 7 ռ., կարասի մէկը 4 ռ., միջակ գոմէշը 50 ռ. հատը: Բացի այս Մազուրդի գիւղի բնակիչների համար, որոնք ղրկուել են ամեն բանից, հարկաւոր է բացի բոլոր վերև յիշած իրերը նաև տանը գոնէ մի կով, կամ կթան գոմէշ, մի 2 վերմակ և դոշակ, մի դազան, երկու տանը մի սայլ:

Եւ վերջապէս շինութիւններ անելու համար առնուազն հարկաւոր է ամեն մի տանը 100 ռ.:

Եւ նոյնիսկ այս բոլոր ամենահրաժեշտ և չափազանց չափաւոր պահանջները իրագործելու համար անհրաժեշտ է:

*) Այստեղ հաշուած չեն 19 տուն աղնուականները մօտ 90 հոգի:

**) 20 տուն թուրք սուննի:

600 փ. բամբակի սերմ	150 ռ.
1730 փ. չալթուկի սերմ	2076 ռ.
Ուտելու ցորեն 7500 փ.	9000 ռ.
Չութ 250 հատ (20 կայ)	1000 ռ.
Գոմէշ 300 հատ (280 իրանք ունեն)	15000 ռ.
Բահեր 525 հատ	525 ռ.
50 չաղը	500 ռ.
44 փ. կորէկ (էրմանի բաղարի համար)	5 ռ. 60 կ.
Մազուրդեցոց համար 25 սայլ	1000 ռ.
	29256 ռ. 50 կ.

Այսքանը արհրաժեշտ է հէնց այժմ, մինչև մի 2 շաբաթ հասցնել, որ զիւղացիք կարողացան իրանց գարնային ցանք-սերը անել:

Իսկ յետոյ հարկաւոր կը լինի նորից առնել հետևեալ բաները.

Մօտ 500 օրաղ	250 ռ.
260 ջ. կամֆը	1830 ռ.
1600 կարաս	6400 ռ.
Շինութեան համար	52—53 հազ.
Մազուրդեցոց համար 50 կով	2000 ռ.
50 դազան	100 ռ.
Ճութեղէն և բրդեղէն անկողնու համար	200 ռ.
Մի 220 բուբուլ մանր մուկ	
բաներ (ցակատ, կացին և այլն)	220 ռ.
	64000 ռ.

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է այս թուերը ոչ միայն չեն չափազանցրած, այլ նոյնիսկ ըստ կարելոյն կրճատած և ամենապակասին է հասցրուած:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է որ մասնաւոր բարեգործութեամբ անկարելի է մատակարարել այսպիսի ահագին գումար, նամանաւանդ, որ աղէտը մի տեղ չէ, այլ այսպիսի քանդուած գիւղեր հաշոււմ են տամնեակներով: Հարկաւոր է պետական նպաստ ամենալայն չափերով և նպաստաւոր պայմաններով: